

Sanja Đurin

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
sdurin@ief.hr

Renata Jambrešić Kirin

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
renata@ief.hr

Tea Škokić

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
tea@ief.hr

Od antropologije žene do rodne ideologije

Naša potreba da se osvrnemo na nastanak i načine upotrebe pojma rod u radovima suradnica zagrebačkog Instituta za etnologiju i folkloristiku potaknuta je recentnim društvenim trenutkom koji se nerijetko prepoznaje "kulturnim ratom", a unutar kojeg je ovaj pojam središnje mjesto sporenja. Potreba za etnološkom artikulacijom rodno osviještenog pristupa kulturnim fenomenima u domaćem kontekstu imala je dva ishodišta. Prvo, znanstvenice su problematizirale nedostatke svog društvenog i akademskog položaja u socijalističkom društvu i drugo, upoznale su se sa zapadnom feminističkom kritikom unutar historiografije, sociologije, antropologije, filozofije, znanosti o književnosti i dr. koja je rezultirala ženskim studijima, a potom i studijima roda na sveučilištu i izvan njega. Imajući na umu ova raznorodna epistemološka ishodišta i intelektualnu tradiciju sociokritičkog djelovanja znanstvenica u IEF-ovim (sub)disciplinama, zadatak je rada pokazati kako se i kada pojam roda ishodio i konstruirao počevši od ženskog autorstva radićevske etnografije (Kata Jajnčerova), preko sociologije i antropologije obitelji (Vera Stein Erlich), etnologije svakodnevice i studija zadruge (Dunja Rihtman-Auguštin), feminističke historiografije (Lydia Sklevicky) do interdisciplinarnih istraživanja posljednjih dvadeset i pet godina u kojima sudjeluju – u manjem ili većem opsegu – gotovo sve suradnice IEF-a.

Ključne riječi: rodna ideologija, antirodni društveni pokreti, feministička antropologija, povijest hrvatske etnologije/folkloristike

From the Anthropology of Women to Gender Ideology

Our motivation to reflect on the origin and the ways of using the concept of gender in the work of (mostly female) associates of the Zagreb Institute for Ethnology and Folklore Research was prompted by the recent social moment, often recognized as the "cultural war", within which the term 'gender' occupies the central place of dispute. The need for an ethnological articulation of gender-sensitive approach to cultural phenomena in the domestic

context emerged as the result of two outcomes. First, female scholars started to reflect shortcomings of their social and academic position in socialist society, and second, they were influenced by Western feminist critique within historiography, sociology, anthropology, philosophy, literary theory, which resulted in women's studies, later to be followed by gender studies as academic field and civil activism. Bearing in mind these diverse epistemological outcomes and the intellectual tradition of social critique of scholars in the IEF (sub)disciplines, this article aims to show when and how the concept of gender was created and constructed, starting with the female authorship of Radić-inspired ethnography (Kata Jajnčeroва), through sociology and anthropology of family (Vera Stein Erlich), the ethnology of everyday life and the *zadruga* studies (Dunja Rihtman-Auguštin), feminist historiography (Lydia Sklevicky), and interdisciplinary research of the past twenty-five years in which almost all IEF associates have participated to a greater or lesser degree.

Key words: gender ideology, anti-gender movements, feminist anthropology, history of Croatian ethnology/folklore

„Rodna ideologija“ od opskurnog do *mainstream* diskursa

Dana 13. travnja 2018. godine, nakon duge i burne rasprave koju je potakla u javnosti, u Hrvatskoj je ratificirana Istanbulska konvencija, a od 1. listopada ista je i stupila na snagu. No umjesto da naiđe na odobravanje i podršku, u Hrvatskoj kao i u mnogim drugim zemljama u regiji, prihvaćanje dokumenta koji donosi naj-detaljniji pravni okvir za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji osporavale su brojne udruge i pojedinci. Vjerničke udruge, inicijative i pojedinci koji podržavaju klerikalne i konzervativne stavove vezane uz pitanja roda širili su uoči ratifikacije Istanbulske konvencije moralnu paniku i strah od „rodne ideologije“ koja bi, navodno, stupanjem na snagu spornog dokumenta zavládala društvenim prostorom u Hrvatskoj.¹

„Rodna ideologija“ je ono što Ernesto Laclau i Chantal Mouffe (1985) zovu „praznim označiteljem“ – označitelj koji apsorbira značenja umjesto da ih odašilje – oznaka apstraktne prijetnje u koju se projiciraju razni sadržaji, ovisno od slučaja do slučaja i od zemlje do zemlje; kao takva omogućuje stvaranje šarolikog niza imaginarnih koalicija, a kao njezini glavni promotori prozivani su aktivisti za ženska i LGBT prava. Za nas kao antropologinje ključan je problem u tome što se konstruktom „rodne ideologije“ znanstvena istraživanja koja dovode u pitanje esencijalistička i naturalistička razumijevanja roda i seksualnosti, kao i istraživači koji ove koncepte koriste, diskreditiraju kao „ideološka“. No upravo oni koji to čine pi-

---

¹ Kao što su izvijestili i pojedini mediji: „Nebulozne izjave pojedinih političara, višesatne rasprave u saboru, prosvjedi diljem zemlje, skupljanje potpisa za referendum protiv Konvencije, propaganda Katoličke crkve i klerikalnih udruga zamaglile su pravu svrhu ovog dokumenta o zaštiti žena“. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/istanbulska-konvencija-danas-stupa-na-snagu-to-to-znaci-za-hrvatsku/2027360.aspx> (preuzeto 02. 10. 2018).

tanje roda prebacuju iz znanstvenog u politički prostor, gdje se pokazuje kao vrlo učinkovito manipulativno sredstvo u brojnim političkim i interesnim borbama.²

Prema Romanu Kuharu i Davidu Paternotteu, urednicima zbornika *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality* (2017a), neke značajke ovog diskursa su da uzima rod kao ideološku matricu za čitav set etičkih i društvenih reformi koje uključuju reproduktivna prava, istospolne brakove i usvajanje djece, nove reproduktivne tehnologije, seksualnu edukaciju i zaštitu protiv rodno uvjetovanog nasilja; da „rodnu ideologiju“ vidi kao prijatnu većini društava i čovječanstva u cjelini; da pojam „roda“ smatra uzrokom „antropološke revolucije“ koja poriče spolne razlike, rodnu komplementarnost, a time i antropološku osnovu obitelji; da „rodnu ideologiju“ povezuje s propagandom hedonizma, laicizma, relativizma i individualizma, kao i s „kulturom smrti“; da istu vidi kao indoktrinaciju djece od najranije dobi. Zaključno, kampanje protiv „rodne ideologije“ vide u rodu spoj epistemološke prijatnje i političke strategije, vrst „zavjere“ koja želi prisvojiti moć i nametnuti navodno devijantne i manjinske vrijednosti prosječnom čovjeku. Prema kreatorima ovog diskursa, rod je vrsta totalitarne ideologije koja je opasnija od marksizma i fašizma, koja odbacuje takozvani „prirodni poredak“, „zdravi razum“ pa čak i nacionalnu suverenost. Nadalje, „rodnu ideologiju“ vide kao novu ljevičarsku ideologiju nastalu na ostacima komunizma, kao neokolonijalni projekt putem kojeg zapadnjački aktivisti i njihove vlade pokušavaju izvoziti svoje „dekadentne“ vrijednosti i sekularizirati ne-zapadnjačka društva.³

Iako dijeli opisani diskurs s globalnim antirodnom kampanjama, pokret u Hrvatskoj razlikuje se po tome što od početka inzistira na nad-vjerničkom identitetu kako bi uključio što veći broj građana u svoju borbu. Kao što su dobro primijetili Amir Hodžić i Nataša Bijelić, proturoodne stavove u Hrvatskoj promovira zapravo „manja skupina dobro umreženih osoba, pripadnika i pripadnica nekoliko obitelji koje su povezane prijateljskim i poslovnim vezama te djeluju putem desetak 'građanskih' organizacija i inicijativa“ (Hodžić i Bijelić 2014, 22). Međutim, premda malobrojni, vješto koriste različite kolektivne akcije poput demonstracija i peticija te mehanizme poput referenduma i ustavnih tužbi. Na taj način kanaliziraju frustracije i nezadovoljstvo gubitnika tranzicije te zadobivaju društvenu vidljivost

---

² Antirodne kampanje usko su povezane s debatama koje se vode unutar Katoličke crkve, ali i u krugovima desničarskih populista kojih je sve više u Europi. Nakon UN-ove Konferencije o populaciji i razvoju u Kairu 1994. godine i Pekinške konvencije o ženama 1995. godine, Katolička crkva razvija protu-strategiju kao odgovor na UN-ovu politiku priznavanja seksualnih i reproduktivnih prava kao dio sustava zaštite ljudskih prava. Zajedno s predstavnicima drugih religija, Sveta Stolica se od tada aktivno bori protiv pojma rod, strahujući da će priznavanje seksualnih i reproduktivnih prava potaknuti međunarodno priznavanje abortusa, ojačati napad na tradicionalno majčinstvo i doprinijeti legitimizaciji homoseksualnosti (Paternotte i Kuhar 2017b, 9).

³ Kuhar i Paternotte (2017b) znanstveno i političko tumačenje ove društvene pojave kao „polarizacije“ i „kulturnog rata“ smatraju problematičnim jer ono društvene antagonizme svodi na binarne kategorije borbe dobrih protiv zlih, modernih protiv tradicionalnih i sl., što nas priječi da shvatimo internu raznolikost i višestruko pozicioniranje aktera unutar svakog pojedinog slučaja.

sudjelujući u „konzervativnoj revoluciji“ i retraditionalizaciji društva u Hrvatskoj. Za brzo širenje, idejnu i vizualnu prepoznatljivost pokreta, ključnu ulogu odigralo je međunarodno umrežavanje konzervativnih udruga i pomno osmišljavanje njihovih akcija.

Zahvaljujući tome antirodni pokret u Hrvatskoj uspio je povući prijedlog zdravstvenog i seksualnog odgoja iz obrazovnog kurikulumu kao i uvesti ustavnu definiciju braka kao „životne zajednice žene i muškarca“. Vršeći stalni pritisak na svoje liberalne oponente izjavama da konzervativne udruge predstavljaju utišanu većinu te da su pitanja roda i seksualnih prava predmet novog društvenog pregovaranja, a ne civilizacijska stečevina, proturodni pokret u Hrvatskoj legitimirao je diskurs o tradicionalnim vrijednostima i katoličkoj moralnosti utemeljenoj u vjeri i „naravnom zakonu“ te umnogome nadglasao znanstveno utemeljeno definiranje roda i seksualnosti, kako to postuliraju Amir Hodžić i Aleksandar Štulhofer (2017, 59–79) u svom prilogu u spomenutom zborniku.

Prve etnografkinje o ženskoj svakodnevici

Prijepori oko pojma rod nagnali su nas da se kao feministkinje i antropologinje osvrnemo na nastanak i načine upotrebe ovog pojma u radovima suradnica zagrebačkog Instituta za etnologiju i folkloristiku (IEF) koji je 2018. godine obilježio 70 godina postojanja. Smatramo da su one uvelike zaslužne za pojmovni proboj i konceptualizaciju roda u hrvatskoj humanistici. Kao u malo kojoj znanstvenoj disciplini, upravo su žene najzaslužnije za razvoj i afirmaciju domaće etnologije i folkloristike, premda su njihov strukovni put i karijera od početka bili praćeni podozriivošću prema obrazovanim ženama u „muškim zanimanjima“, kao u sljedećoj izjavi Antuna Radića iz 1901. godine:

„Sviet bi se okrenuo naopako: Mužkarci će se opasati pregačom, pa će se motati oko zdjela i lonaca, nosat će djecu po kući i po vani, obavljat će stotinu sitnih posala – a žene će biti učiteljice, računarice, prodavačice, pisarice, liečnici itd.“ (prema Batina 2012, 151).

U isto vrijeme, Franz Boas se već žali na feminizaciju discipline i velik interes studentica za njegova predavanja:

„Moj uvodni tečaj ove godine je prenatrpan studenticama. Volio bih da se mogu riješiti neke od njih i zamijeniti ih za muškarce, ne zato što imam nešto protiv žena, veća zato što muški studenti jednostavno sada ne žele pohađati moj kolegij ... Uzevši sve u obzir, od djevojaka se ne dobiva jednaka kvaliteta koja se dobiva od momaka koji imaju veću sposobnost nezavisnog razmišljanja nego djevojke“ (prema Biser 2017, 18).

Stoljeće kasnije, disciplina koju je Radić utemeljio pripadat će u svom autorskom i teorijsko-konstitutivnom aspektu dominantno znanstvenicama. A značajan dio njih zagovarati će feminističku epistemologiju, feminističku kritiku i feminističku angažiranost kao neizostavni dio za razumijevanje i opisivanje kulture.

Nastanak domaće etnologije, posebice u dijelu svojeg političkog djelovanja gdje služi „oznanstvenjenju“ nacionalne ideologije, ne razlikuje se mnogo od one europske, potaknute zamasima romantičarskog nacionalizma te poduprte pozitivističkim uvidima. Preporodne strategije devetnaestostoljetne Hrvatske itekako su računale na ženu kao skrbiteljicu narodne svijesti i narodnoga duha, na onu koja će svoje ključne uloge – domaćice i odgajateljice – oblikovati u nacionalnom ključu (usp. Batina 2018). No njoj je namijenjena i jedna posve nova uloga; kćeri Ilirske⁴ imaju zadaću postati i čitateljice, a one obrazovane među njima i sabiračice folklorne građe. Žensko pitanje, dakle pitanje obrazovne emancipacije i uključivanje u svijet rada, postaje dio liberalizacijskih procesa, poglavito kroz reformu školstva i uključivanje većeg broja djevojčica u obrazovni sustav (usp. Župan 2013). Udruženja učiteljica, koja nerijetko okupljaju i prve sabiračice narodne kulture u modelu koji danas nazivamo „spasiteljskom etnologijom“, mjesto su okupljanja hrvatskih profeministkinja Dragojle Jarnević ili Marije Fabković, te inicijalna iskra za kasnije književne i časopise za kulturna pitanja u kojima objavljuju Jagoda Truhelka, Jelica Belović, Ivana Brlić Mažuranić ili Marija Jurić Zagorka, da spomenemo samo najpoznatija imena.

Stvaranje etnografije po obrascu kakvim ga je zamislio i uobličio Antun Radić u *Osnovama za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (1897) te sustavno objavljivao u akademijinom *Zborniku za narodni život i običaje*, iznjedrilo je niz sabiračica. Iako su njihovi prilozi, kako to tumači Sanja Potkonjak (2011), metodski autocenzurirani slijedom pitanja iz Radićeve ankete te naknadno kraćeni i redigirani uredničkom rukom Antuna Radića i Dragutina Boranića, Klementina Batina (2018) u knjizi *Aspekti ženskog autorstva u ranoj hrvatskoj etnologiji i folkloristici*, ipak kod većine njih pronalazi specifičan otklon od zadatog kanona – zanimanje za žensku svakodnevicu, za ono što je Dunja Rihtman-Auguštin nazvala ženskom subkulturom. Premda u tom otklonu, kod većine suradnica *Zbornika* nema feminističkog ni građanskog emancipacijskog naboja koji nosi onovremeni modernistički val, dapače, poštuje se dihotomija gospodskog i seljačkog u korist potonjeg, žaluje za tradicionalnim oblicima zadružnog i obiteljskog života te patrijarhalnom ženskom ulogom, vlastito iskustvo prvih etnografkinja nameće specifičan stil pisanja i etnografskog interesa. Nativnost ili domorodnost⁵ u ovom slučaju donosi

---

⁴ U svojoj studiji *Nezakonite kćeri Ilirije* Natka Badurina (2009) opisuje ulogu žena u izgradnji južnoslavenske nacionalne zajednice te oblikovanju vodećih liberalnih ideja. Analizirajući različite književne, publicističke i znanstvene tekstove, Badurina pokazuje da su žene izlaskom na javnu scenu tražile sociokulturne uloge i položaje unutar i izvan zadanih patrijarhalnih obrazaca, u kojima bi imale pravo na glas i ime.

⁵ Sanja Potkonjak na tragu feminističke i postkolonijalne teoretičarke Trinh T. Min-ha otvara problem nativnosti kao središnji problem na putu „traženja antropološke istine pri čemu je 'blizak istini samo onaj koji je između svih istina'“ (2011, 95). Nativnost (kao domorodnost i pripadnost zajednici o kojoj i u ime koje se govori) ne garantira etnografsku vjerodostojnost niti „zagovor razvlaštenih“, ali: „Ovo nas, donekle, vraća konceptualiziranju etnologije kao manifesta potlačenih čime jaka socijalna funkcija etnologije, putem zagovora 'prisutnosti ili nativističke revolucije', ne predstavlja tek automatsko svjedočenje 'istine' već se pojavljuje i kao zahtjev za invencijom antropoloških kategorija u sustavu iznalaženja istine i to ne samo onih koje ciljaju smjeni

„izabranu žensku tradiciju“, koje, ako ćemo suditi po nizu ostalih monografija proizašlih iz *Osnove*, ne bi bilo. Jedinu monografiju koju potpisuje žena, onu o posavskom selu Trebarjevu, objavljenom u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1898. i 1901., treba čitati upravo u tom ključu. Kata Jajnčeroва, potpuno u dosluhu s politikom svoje dvojice starije braće Stjepana i Antuna Radića, u tekst ubacuje rudimentarnu socijalnu kritiku u ime ekonomski osiromašenih seljaka s „jasno naznačenom socijalnom borbom za preživljavanje“, te ekstenzivno piše o ženama i ženskom životu, što Potkonjak smatra „najvećim epizodnim odmakom od formata i interesa *Osnove*“ (2011, 99, 105).

Drugo žensko ime, blisko vezano uz Hrvatsku seljačku stranku, jest ime Nade Sremec. Njezina etnografija *Nismo mi krive* objavljena je 1940. godine, a donosi neobičan spoj radićevsko-feminističkog pristupa kojim se otkriva život Šokica prije Drugog svjetskog rata. Sremec je u nizu razgovora sa Slavonkama pitala i o pobačaju. Razlozi za pobačaj su uvijek bili ekonomski:

„Sebe sam trovala, bola, bušila, ciganke me dropile i gnjavile, da me samrtni znoj oblivo, samo da ne narodim dice. A zašto? Za oto da živima bude lipo, na žive sam mislila, za nji sam se patila i svoje tilo mučila“ (1940, 55).

Riječ je, zapravo, o prilikama koje su pratile raspad zadruga ili podjelu imanja između sinova te što je više sinova to se više posjed usitnjava a prihod je manji. Stoga žene nastoje imati samo dvoje, troje djece. Nada Sremec je ogorčena načinom na koji su Slavonke prisiljene rješavati se neželjenih trudnoća. Njezin stav, istina, ne ide u prilog ozakonjenju pobačaja i time boljem tretmanu žena koje se odlučuju na pobačaj. Ne zagovara ni bolju kontracepciju. Njezin prigovor ide lošoj gospodarskoj politici koja onemogućuje seljankama da rađaju budući da su siromašne. Međutim, kroz nativni glas Šokica, autorica progovara i o patrijarhalnim odnosima u obitelji:

„Bila sam do sad dvadeset i dva puta, e, to vam je 22 stotine, a novaca u kući nema. I Pavao se ljuti, ne da novce, kaže: 'Milostiva, ne može sama, treba joj babica, a kako druge rade same, pa šta im fali'. A, on, gad, ne će da me čuva“ (1940, 58).

Empatija za žene koje su se odlučile na pobačaj govori o senzibilitetu autorice monografije *Nismo mi krive* koji nadilazi etnografski interes. Na djelu je prava angažirana i politična antropologija (v. Škokić 2011). Angažiranost je vidljiva i u pristupu kazivačicama. Sremec ih pušta da govore, niže njihove iskaze, pa tako i one u kojima je seljanke nazivaju „gradskom gospođom“ ili joj na pitanje uzvraćaju s podsmijehom:

„E, odma sam ja mislila, da tu nešto nije u redu. Otkud bi sad najedan dob gospoda smislila da se brinu za našu dicu? Nisu se nikad brinuli, dok ne stigne momak do soldačije“ (Sremec 1940, 54).

---

hegemonije znanja nad iskustvom, odnosno, uma nad tijelom, već i onih kojima niti znanje niti iskustvo ne bi činile nedodirljivima“ (Potkonjak 2011, 95).

Naposljetku, u ovom triptihu autorica koje ne možemo nazvati feminističkim etnografkinjama, pa ni rodno osviještenim spisateljicama, ali ih možemo smatrati začetnicama „ženskog etnografskog autorstva“, valja spomenuti Veru Stein Erlich. U knjizi *Porodica u transformaciji* iz 1964. godine, u kojoj je opisala četverogodišnje istraživanje provedeno u tristotinjak sela u Jugoslaviji u osvit 2. svjetskog rata, zanimljivo se razlaže i naslovna tema, ali i teorijski, pa i osobni razvoj autorice. Od početnih poglavlja u kojima koristi kulturno-historijski pristup i zagovara patrijarhalni model obitelji kao najbolji za očuvanje prava i obaveza svih članova obitelji, prema kraju knjige autorica zalazi u teoretiziranja svojstvena kulturnoantropološkom pristupu, a žensko iskustvo i ulogu žena tumači kao subordiniranu te zagovara jednakost članova obitelji (v. Biser 2017). Etnografsko djelovanje Vere Stein Erlich nosi anticipacijske elemente onoga što će Ines Prica (2004) nazvati „provalom diskurzivne moći“, moći ženske teorije o kulturi svakodnevlja koja se pojavljuje u trenutku, kako kaže Prica, „nestanka pojma naroda kao nositelja bilo kakve imenovljive kulturne naracije“ (2004, 456).

Od antropologije žene do rodne antropologije

U obljetničkoj kronici iz 1984. godine, povodom trideset i pet godina djelatnosti Zavoda za istraživanje folklor (Rihtman-Auguštin 1984), nema *antropologije žene* ni *antropologije roda* kao zasebno izdvojenog područja istraživanja, pa čak u kronici Dunje Rihtman-Auguštin i Aleksandre Muraj iz 1998. godine, koja afirmira niz novih teorijskih usmjerenja i istraživačkih fokusa unutar historijske, vizualne i ekonomske etnoantropologije, autorice samo uzgred konstatiraju: „nakon prerane smrti Lydije Sklevicky obnavlja se istraživanje u okvirima antropologije spola (recimo, radovima Tee Škokić)“ (1998, 117). Međutim, već od 1981. godine i programatskog izlaganja Lydije Sklevicky „Nužnost 'ženske perspektive' u etnologiji“ na godišnjem skupu Hrvatskog društva etnologa, pa kroz seriju članaka, izlaganja, zbornika *Antropologija žene* (1983) do popularnih medijskih natpisa ove autorice tijekom 1980-ih, započinje radikalna „demaskulinizacija i dekolonizacija“ hrvatske etnologije, te koncept feminističke „borbene“ ili „akcijske antropologije“ čiji je cilj bio da „korigira jedan isključivi način interpretacije koji je prevladavao tijekom cijele povijesti razvitka etnološke znanosti“ (Sklevicky 1983, 126).

Dakle, premda je razlika spola i roda po prvi put – koliko nam je znano – uvedena i protumačena u spomenutom izlaganju L. Sklevicky iz 1981., a objavljenom u *Etnološkoj tribini* 1983. godine, rodna perspektiva u hrvatsku etnologiju ulazi s interesom za djelo Vere Stein Ehrlich kojoj je posvećen zajednički skup Hrvatskog društva etnologa i Sociološkog društva Hrvatske 1982. godine, a na kojem su svoje viđenje plodnog križanja feminističkih pokreta sa suvremenim sociološkim i etnološkim teorijskim postulatima, na primjeru istraživanja ove autorice izložile L. Sklevicky, Žarana Papić, Dunja Rihtman-Auguštin i Olga Supek-Zupan.⁶

---

⁶ Kraći pregledni radovi izlagateljica objavljeni su u *Reviji za sociologiju* iz 1984. godine, dočim

Ipak, tijekom 1980-ih hrvatska je etnologija i folkloristika još miljama daleko od vizije i misije „akcijskog“ feminističkog angažmana koji bi kroz analizu odnosa spolova, na primjer, kritički ukazivao na „devijacije i promašaje“ socijalističkog egalitarnog društvenog modela.⁷ Sve do novog zamaha antropologije roda tijekom 1990-ih, istraživački interes za društveni i simbolički položaj žena u tradicijskoj kulturi i socijalističkoj svakodnevici stidljivo se afirmira. Paralelno, događa se izvjesno „izmještanje“ feminističkih istraživačica u okviru interdisciplinarnе секције „Žena i društvo“ pri sociološkom društvu.⁸ Ženski odvjetak poststrukturalističke teorije pripovijedanja, koji je u institutski “teorijski kružok“ i domaći epistemološki prostor tijekom 1980-ih uvela Mirna Velčić, premda nije bio feministički usmjeren, otkrio je „prirodno savezništvo“ akademskog pisanja u prvom licu, autorefleksivne i feminističke etnografije. Na ovom je teorijskom valu nastao i autoetnografski dnevnik Olge Supek „Ljeto u Detroitu“, koji biblioteka Hrvatskog etnološkog društva priprema za objavljivanje u autoričinom prijevodu s engleskog. No u svakom pogledu impozantni ego-dokument o ženskoj znanstvenoj, umjetničkoj i privatnoj svakodnevici ostavila je Divna Zečević u posthumno objavljenom izboru iz dnevnika od 1961. do 2006. godine *Život kao voda hlapi* (2017).

S druge strane, promišljanje patrijarhalnih obrazaca unutar zadržne i inokosne obitelji, u sukobu i savezništvu s nadirućim kapitalističkim odnosima, prisutno je u analizi institucije „pokusnog braka“, a potom i svadbenih običaja u cjelini, Zorice Rajković Vitez (1975, 2003), u studiji o demografskim promjenama na hrvatskom selu na primjeru jednog vlastelinstva Jasne Čapo (1991), u radu o utjecaju pučke književnosti i novih medija na kazivanja o teškom životu seoskih žena Divne Zečević (1986, 236–254), u istraživanju Aleksandre Muraj (1996) o ambivalentnosti ekonomskog i simboličkog položaja seoskih žena na otoku Zlarinu, a posebice u studijama Dunje Rihtman-Auguštin (1984, 1988) koja prilagođava Lévi-Strausovu dihotomiju ostvarenog i zamišljenog reda ne bi li objasnila suprotstavljene etnografske opise i ocjene uloge žena u raspadu seoskih zadruga, te nam približila protuslovlja ženske subkulture u istima. Temi zadržne obitelji kao sceni egzerciranja prikrivene i subverzivne moći žena vratit će se tijekom 1990-ih Olga Supek (1999) i Jasna Čapo Žmegač (1991, 1996), koja upreže moć ženskog autorstva i autorefleksije unutar antropološke argumentacije da bi se suprotstavila zapad-

---

je u „rodendanski broj“ *Narodne umjetnosti* iz iste godine uvršten članak Lydije Sklevicky „Matrijarhat: prijepor mitologije, ideologije i utopije“.

⁷ Vjerujući u neutralnost i objektivnost znanstveničke pozicije, ovisne samo o promjenama teorijskih paradigmi, malo je koja autorica bila spremna prihvatiti tezu da u humanističkim znanostima nema politički, ideološki ni rodno neutralnih tema, pristupa ni istraživačkih pitanja.

⁸ Slaba recepcija zbornika *Antropologija žene* iz 1983. svjedoči o određenom zazoru od feminističkih teorija i analitičkih kategorija koje tumače transkulturalna obilježja patrijarhalne subordinacije žena u većini društava, zazoru zajedničkom širem društvenom kontekstu, ali i o već anticipiranoj „ženskoj perspektivi“ u hrvatskoj etnologiji i folkloristici koja je zaživjela bez formalnih teorijskih utjecaja, autoriteta i pravaca. Naravno, imajući u vidu feminističke utjecaje koje su u hrvatsku etnologiju donosile Vera Stein Erlich i Lydia Sklevicky.

nom paternalizmu iz redova balkanističkih i jugoslavenskih studija, posebice tijekom rata u bivšoj Jugoslaviji.

Premda etnologinje i folkloristkinje nisu težile „da pridonesu reinterpretaciji i redefiniciji temeljnih kategorija ljudskog postojanja“ (Sklevicky 1983, 126) uz pomoć analitičkog koncepta rod i/ili spol, orodnjavanje diskursa o ugroženoj naciji i izumiranju naroda, izazvalo je novi val interesa za feminističku antropologiju i studije diskursa. Isto tako, svijest o rodno obilježenim kulturnim fenomenima, ritualima i običajima, te simboličkim praksama, postajala je sve prisutnija u institutskim istraživanjima tako da su priređivačice zbornika *Između roda i naroda* iz 2004. godine u kratkom roku prikupile rezultate već dovršenih ili tekućih istraživanja. Uz veće spomenute studije Jasne Čapo Žmegač, Aleksandre Muraj i Divne Zečević, tu su se našli radovi Ive Niemčić, Valentine Gulin Zmić i Nives Rittig-Beljak u okviru bloka „ambivalentnost ženskih uloga u tradicijskoj kulturi“, potom priloge Naile Ceribašić, Mojce Piškori i Svanibora Pettana u poglavlju o „glazbenim praksama i granici roda“, tekstovi Maje Bošković-Stulli, Divne Zečević, Suzane Marjanić, Simone Delić i Tanje Perić-Polonijo u poglavlju o „ženskoj subverziji u folklornoj tradiciji“, te tekstovi Reane Senjković, Lade Čale Feldman, Marijane Hameršak i Renate Jambrešić Kirin u bloku o „vidljivim ženama i zamišljenim zajednicama“. Iste je godine objavljen i *Ženski biografski leksikon – sjećanje žena na život u socijalizmu* (Dijanić 2004) koji je uz ostale urednike i suradnike, metodom usmene povijesti, priredila Iva Niemčić. Od posebne je važnosti bio prilog Ines Price (2004) koja je feminističkoj kritici „rodne neutralnosti“ istraživačica suprotstavila tezu o dominaciji „ženskog autorstva i autoriteta (...) od polovine 20. stoljeća do danas“⁹ kao obliku „ne-feminističkog ženskog etnografskog pisanja“ (Price 2004, 33, 35). Autorica smatra da je epistemološki „ženski nered“ pridonio „diversifikaciji tema i teorijskih pristupa“ te obilnoj i suverenoj znanstvenoj produkciji vodećih hrvatskih etnologinja i folkloristkinja.

Istraživanja roda između tranzicije i transnacionalizma

Na izazove antagonističkog (po)ratnog društva feministički usmjerene suradnice IEF-a odgovorit će na dva načina – Renata Jambrešić Kirin i Reana Senjković analizirat će trope i figure stereotipne reprezentacije žena u političkim kampanjama i medijskoj kulturi te njihovu središnju ulogu u ideološkoj borbi za značen-

---

⁹ Ines Price (2004) se u ovom radu suprotstavlja L. Sklevicky koja je tvrdila da „unatoč brojnosti djelatnica nije uvriježen ženski rod zanimanja“ (1983, 125), a da u pitanjima „ženske kulture“ etnologinje „u mnogome nalikuju krotkom domorodačkom etnologu koji znanja o svojoj kulturi usvaja iz druge ruke“ (ibid). Price, naprotiv, smatra da su domaće etnologinje i folkloristkinje i prije „narativnog obrata“ u postmodernoj antropologiji prepoznale krizu teorijskog (etnološkog) autoriteta koji nikako nije uspijevaio provesti primjerenu analizu bilo kulturnohistorijskih bilo etnonacionalnih obilježja „narodne kulture“ te su u svojim terenima i radovima posvetile više pozornosti svakodnevnim „tricama i kućinama“ koje su uskoro postale *mainstream* europske etnologije. Riječ je o svojevrsnoj „etnografiji prevrata“, uz pluralnosti pristupa i metoda, kojom se feminizirana disciplina suprotstavila monološkom maskulinom autoritetu dominantne (kulturnohistorijske) paradigme i sama postupno osuvremenila svoj predmet i svoje teorijske alate.

ja društvenog iskustva, dočim će se Tea Škokić i Sanja Đurin fokusirati na politiku seksualnosti čiji je cilj održanje nacije i konstrukcija željene (zamišljene) stvarnosti nacionalnog jedinstva. Đurin (2009, 2012) na tragu teorije Michela Foucaulta analizira hrvatske diskurse o seksualnosti kao uporište biomoći kojom država nastoji normirati i regulirati veličinu i sastav te ideološku usmjerenost državnog kolektiva. Izvore populističkog mita o „izumiranju naroda“ i „bijeloj kugi“ ona pronalazi u eugeničkim teorijama devetnaestog stoljeća, a primjere u demografskim politikama nacionalističkih i totalitarnih režima kroz dvadeseto stoljeće u kojima se fantazme o čistoj homogenoj naciji i katoličkoj (seksualnoj) čudorednosti, uvijek iznova vraćaju nakon svakog „ideološkog prevrata“¹⁰. U svojoj studiji o znanstvenom (mahom etnološkom) kodiranju govora o ljubavi i seksualnosti u moderno doba, Škokić (2011) pokazuje kako proizvodnja heteronormativnosti jest regulatorni mehanizam moderne države jer tradicijska kultura prešutno tolerira takozvane „devijantne“ seksualne prakse, a brigu o reproduktivnom zdravlju žena prepušta ženskoj subkultur. I neki drugi oblici tradicijskih kulturnih izričaja i običaja dolaze pod lupu rodnostudijski usmjerenih istraživačica. Promišljanjima plesa iz feminističke perspektive, koja uglavnom ukazuju na različite oblike subordinacije žena u plesu, bavile su se Ivana Katarinčić (2013) i Iva Niemčić (2004, 2014). Katarinčić u tom kontekstu ukazuje na stigmatizaciju muškaraca u plesu, gdje ih se često feminizira i pripisuje im se homoseksualna orijentacija, pogotovo u baletu. Niemčić se u nizu radova dotiče pitanja roda i zanemarene ženske uloge u istraživanju tradicionalnih plesnih običaja (poput lijepih maškara ili lančanog kola u lastovskom pokladu i bule u korčulanskoj moreški). Pitanjima roda, posebice „korporalnom homogenošću, bio-centričkim rodnim označavanjem te stabilnim tjelesnim granicama“ u vrhunskom sportu bavio se Ozren Biti u svojoj monografiji *Nadzor nad tijelom* (2012). Isti je autor propitivao i specifičan patrijarhalan kontekst hrvatske kulture sporta na primjerima Janice Kostelić i Blanke Vlašić.

I dok se činilo da su rodnostudijske teme ušle na velika vrata u domaću kulturnu antropologiju i etnologiju, a da su rasprave unutar feminističke i postkolonijalne teorije o (rodnom) univerzalizmu i razlici stvar pukog teorijskog nadmetanja, ugroze reproduktivnih prava žena, nasilje protiv pripadnika LGBT zajednice, kao i udruženo djelovanje seksizma, mizoginije i šovinizma zahtijevalo je feminističko pozicioniranje i aktivističko djelovanje. I naravno, teorijski pristup antagonizmima u području identitarnih politika uz pomoć kojih novi subjekti civilnog društva ulaze u borbu za društvenu vidljivost i afirmaciju te traže akademske saveznike protiv pseudoznanstvenih diskursa i autoriteta koji brane esencijalističko binarno razumijevanja roda i seksualnosti. Temu “trećih” ili “trećerodnih” načela je Tea Škokić (2005) prije petnaestak godina upućujući na razloge slabe zastupljenosti te teme u antropološkim istraživanjima:

---

¹⁰ Sanja Đurin je analizirala velik raspon diskursa o seksualnosti koji su proizveli akteri demografske politike u Hrvatskoj tijekom 1990-ih, takozvane „demografske obnove“. Uz tiskane medije u vlasništvu države i Crkve, pratila je svakodnevnu komunikaciju, televizijske i radijske emisije, propovijedi za vrijeme bogoslužja i sl.

„Razlog je tomu zasigurno u spomenutoj znanstvenoj polarizaciji ljudi na isključivo dvije kategorije kojoj mogu pripadati: muškom ili ženskom spolu te muškom ili ženskom rodu. Svi koji se nisu mogli „ugurati“ u zamišljene kućice spola i roda tretirani su kao psihološki devijantni ili biološki abnormalni. No, svijet takozvanih „trećih“ puno je kompleksniji od jednostavne podjele na kulturna ili prirodna zastranjivanja“ (Škokić 2005, 34–35).

Složenost predstavljanja osobnih identiteta, želja i žudnji, vezanih uz društveno kodiranje i samoiskazivanje spolnosti u digitalnoj sferi i izvan nje, ranih 2000-ih započinje istraživati Iva Pleše. Posebice se pozabavila fenomenom „kompjutorskog transvestizma“, novom kulturnom praksom poveznom s post/modernom zajednicom i računalno posredovanom komunikacijom. Dočim društvene mreže potiču identitetske igre, anonimnost i kreativnost u sferi samopredstavljanja i samoimenovanja, regresivni društveni tijekovi s ulica i populističkih govornica prelijevaju se u virtualni prostor pojačavajući kulturne strahove i osjećaj ugroze sa stvarnom ugroženošću pripadnika seksualnih i rodnih manjina (usp. Pleše 2010, Đurin 2012).¹¹

U kontekstu europskog jačanja populističkih politika, šovinizma, izolacionizma i rasizma, ne začuđuje da zagovornice angažirane antropologije i etnologije provode feminističku kritiku autoritarnog diskursa koji strukturno nasilje države prikriva politikama sekuritizacije i kriminalizacije ljudi koji ostaju izvan pseudouniverzalne paradigme ljudskih i rodniha prava. Tako Suzana Marjanić (2016) pronalazi sličnosti usmenih predaja i suvremenih teorija zavjere u dobu postistine te analizira estetske načine subverzije istih od strane feminističkih i drugih umjetnika. Misao Lydije Sklevicky o potrebi „dekolonizacije“ antropologije i etnologije s jedne strane motivira daljnje izučavanje pojmova rod, rad, virtualna/afektivna zajednica i privatno/javno dobro u okružju neokolonijalnog „kognitivnog imperijalizma“ u postkomunističkim društvima. S druge strane, dekolonizaciju kao praksu povezivanja domaćih i inozemnih feminističkih znanstvenica nastavljaju ljetni seminari *Feminizmi u transnacionalnoj perspektivi*.¹² Transnacionalno umrežavanje

---

¹¹ Tako na primjeru ambivalentnog samopredstavljanja homoseksualnih osoba, Pleše zaključuje: „Naime, osoba u zaštićenom prostoru kojim se kreću osobe iste spolne orijentacije, i u kojem je njezin izvanmrežni identitet nepoznat užoj i široj, ili samo široj okolini na mreži, iskušava, vježba, objavljuje onaj dio svog identiteta – homoseksualnost – koji još nije otvoreno podijelila s drugima, a ponekad možda ni sama sa sobom. Tako osoba može iskusiti što znači biti netko drugi ili ponašati se, govoriti kao netko drugi u usporedbi s vlastitim ponašanjem i govorom u izvanmrežnim prostorima. Bivanje drugim u ovom primjeru značilo bi zapravo bivanje sobom, ali je drukčije – u nekim aspektima – od bivanja sobom u stvarnom životu“ (Pleše 2010, 20).

¹² Seminar je pokrenut 2007. godine, u okviru projekta *Rod i nacija: feministička etnografija i postkolonijalna historiografija* voditeljice Renate Jambrešić Kirin. O značaju ovog poslijediplomskog seminarara svjedoči više od 300 dosadašnjih sudionika/ica iz 30-ak zemalja, pokretanje novih oblika aktivističkog umrežavanja, projektne i akademske suradnje, posebice između feministica sa sjevera i juga Europe, te dosad objavljenih 5 zbornika radova sa skupa (<http://zenstud.hr/izdavastvo/knjige/>). Važan je doprinos ovih seminara i razvoju novih ženskostudijskih programa te osmišljavanju društvenog djelovanja u smjeru promicanja

feminističkih istraživačica odgovor je na sveprisutne trendove ugrožavanja ženskih i ljudskih prava, ali i pokušaj da se teorijski promišlja koncept roda kao post-/nad-/ideološka i biopolitička kategorija uz pomoć koje se konzervativni društveni pokreti suprotstavljaju sekularnoj modernizaciji te grade religijski univerzalizam u kojem važnost gube podjele na „centralne“ i „periferne“, „napredne“ i „zaostale“ sredine. Razvijanje nativnih feminističkih teorijskih alata i umrežavanje feminističkog aktivizma jedini je odgovor na recentni emocionalni režim unutar kojeg strah i anksioznost imaju istaknuto mjesto. A politikama zastrašivanja „rodnom ideologijom“ i „naravnim zakonom“ može se suprotstaviti samo moć udruživanja, socijalne kritike i imaginacije, moć prekoračenja granica, vizija i hrabrih iskoraka, a takva kapilarna moć odavno ima domaće feminističke uzore i oslonce.

Literatura

- Badurina, Natka. 2009. *Nezakonite kćeri Ilirije: Hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Batina, Klementina. 2012. „Ostavimo mužu muški, a ženi ženski posao: žene zapisivačice u okviru Radićeve Osnove.“ *Zbornik za narodni život i običaje* 56: 14–169.
- Batina, Klementina. 2018. *Aspekti ženskog autorstva u ranoj hrvatskoj etnologiji i folkloristici*. Zagreb: HAZU. [Zbornik za narodni život i običaje, knj. 60].
- Biser, Anja Victoria. 2017. „Reprezentacija i konstrukcija ženskog subjekt(iviteta) kroz povijest disciplina antropologije i etnologije i kulturne antropologije.“ Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Biti, Ozren. 2012. *Nadzor nad tijelom*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Čapo Žmegač, Jasna. 1991. *Vlastelinstvo Cernik: Gospodarstvene i demografske promjene na hrvatskome selu u kasnome feudalizmu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Čapo Žmegač, Jasna. 1996. „Pogled izvana: Hrvatska i model 'balkanske obitelji'.“ *Otium. Časopis za povijest svakodnevice* 4 (1/2): 103–113.
- Dijanić, Dijana, Mirka Merunka-Golubić, Iva Niemčić, & Dijana Stanić. 2004. *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Đurin, Sanja. 2009. „Politika seksualnosti: Odgovor na fantazmu o ugroženoj naciji ili nešto više?“ *Etnološka tribina* 39 (32): 135–151.
- Đurin, Sanja. 2012. „O politici i seksualnosti u Hrvatskoj devedesetih, o diskursima koji su je oblikovali i o njezinim simptomima danas.“ *Narodna umjetnost* 49 (2): 33–51.

- Erlich Stein, Vera. 1971 [1964]. *Jugoslavenska porodica u transformaciji: Studija o tri stotine sela*. Zagreb: Liber.
- Hodžić, Amir & Aleksandar Štulhofer. 2017. „Embryo, Teddy Bear-Centaur and the Constitution: Mobilizations against 'Gender Ideology' and Sexual Permissiveness in Croatia.“ In *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*, eds. R. Kuhar, D. Paternotte, 59–79. London: Rowman & Littlefield International.
- Hodžić, Amir & Nataša Bijelić. 2014. *Neokonzervativne prijetnje seksualnim i reproduktivnim pravima u Europskoj uniji*. Zagreb: Cesi.
- Jambrešić Kirin, Renata & Tea Škokić, prir. 2004. *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije*. Zagreb: Centar za ženske studije i Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Jambrešić Kirin, Renata. 2004. „Heroine ili egzekutorice: Partizanke u 1990-ima.“ U *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije*, 299–322. Zagreb: Centar za ženske studije i Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Katarinčić, Ivana. 2013. „Rod u predodžbama: stereotipizacija u klasičnom baletu.“ *Studia ethnologica Croatica* 25 (1): 283–304.
- Kuhar, Roman & David Paternotte. 2017a. *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London: Rowman & Littlefield International.
- Kuhar, Roman & David Paternotte. 2017b. „Introduction“; „The Anti-Gender Movement in Comparative Perspective.“ In *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*, 1-22, 253-276. London: Rowman & Littlefield International.
- Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy. London i New York: Verso*.
- Marjanić, Suzana. 2016. „Teorije zavjere kao urbane predaje/legende s paranoidnom matricom.“ *Narodna umjetnost* 53 (2): 111–131.
- Muraj, Aleksandra. 1996. „Samostalnost i/li podređenost: Ambivalencija društvenog položaja žena na Zlarinu.“ *Narodna umjetnost* 33 (1): 135–147.
- Niemčić, Iva. 2004. „Tragom nevidljive plesačice.“ U *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije*, 69–85. Zagreb: Centar za ženske studije; Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Niemčić, Iva. 2014. „Uncovering the Invisible Female Dancers of Moreska: An Ethnochoreological Analysis.“ In *Dance Ethnography and Global Perspectives. Identity, Embodiment and Culture*, eds. Dankworth, Linda E., Ann R. David, 77–94. London: Palgrave Macmillan.
- Pleše, Iva. 2010. „Identitetska iskušavanja: O anonimnosti i pseudoanonimnosti na web-forumu.“ *Narodna umjetnost* 47 (2): 9–29.

- Potkonjak, Sanja. 2011. „Kata JajncEROVA: Uz povijest ženskog rodoslovlja hrvatske etnologije.“ *Etnološka tribina*, 41 (34): 87–112.
- Prica, Ines. 2004. „Žene obavljaju muški posao: Rod i autoritet u hrvatskoj etnologiji.“ U *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije*, 33–48. Zagreb: Centar za ženske studije i Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Rajković, Zorica. 1975. *Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata i Srba u svjetlu pojma „pokusni brak“*. Zagreb: Institut za narodnu umjetnost.
- Rihtman-Auguštin, Dunja & Aleksandra Muraj. 1998. „Prvih pedeset godina etnološke misli u Institutu.“ *Narodna umjetnost* 35 (2): 103–124.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1982. „O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadrugi.“ *Etnološka tribina*. [Posebni otisak, PANON].
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1984. „Trideset i pet godina rada Zavoda za istraživanje folkloru.“ *Narodna umjetnost* 21 (1): 11–33.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Sklevicky, Lydia. 1983. „Nužnost 'ženske perspektive' u etnologiji.“ *Etnološka tribina* 11–12 (4/5): 121–126.
- Sklevicky, Lydia. 1984. „Ispred mogućnosti recepcije – neki uvidi Vere Stein Erlich.“ *Revija za sociologiju* 14 (3/4): 309–317.
- Sklevicky, Lydia. 1984. „Matrijarhat: prijevor mitologije, ideologije i utopije.“ *Narodna umjetnost* 21 (1): 69–76.
- Sremec, Nada. 1940. *Nismo mi krive. (Slavonska žena)*. Zagreb: „Gospodarska sloga“ i Grafika.
- Supek, Olga. 1999. „Žensko poduzetništvo i raspadanje zadruge u 19. stoljeću u Slavoniji.“ *Studia ethnologica Croatica*, 7/8 (1): 259–265.
- Supek-Zupan, Olga. 1984. „O djelu Vere Stein Erlich.“ *Revija za sociologiju* 14 (3/4): 307–308.
- Škokić, Tea. 2005. „Znanstveno discipliniranje ljubavi.“ *Etnološka tribina* 34/35 (27/28): 23–38.
- Škokić, Tea. 2011. *Ljubavni kod: ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Vitez, Zorica. 2003. *Hrvatski svadbeni običaji*. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Zečević, Divna. 1986. *Književnost na svakom koraku*. Osijek: Izdavački centar „Revija“.
- Zečević, Divna. 2017. *Život kao voda hlapi: izbor iz dnevnika 1961–2006*. Izabrala i priredila Marija Ott Franolić. Zagreb: Disput.

⇐ S. Đurin, R. Jambrešić Kirin, T. Škokić, *Od antropologije žene do rodne ideologije* ⇐

Župan, Dinko. 2013. *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek i Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku i Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Primljeno / Received: 29. 1. 2019.

Prihvaćeno / Accepted: 20. 6. 2019.